

Geografia historyczna

Władysław Semkowicz (1948)

Uwagi wstępne (Mirostaw Filipowicz)

Licznym pokoleniom historyków polskich Władysław Semkowicz towarzyszył przez dużą część życia, od szkół po wiek dojrzały. Trwa to zresztą do dziś, a z jego nazwiskiem styka się chyba każdy student historii w Polsce. Od lat trzydziestych, gdy do szkół wszedł *Atlas historii Polski*, przygotowany przez Czesława Nanke i Władysława Semkowicza – dodajmy, *Atlas* wykorzystywany i wznawiany też po wojnie, w PRL-u – każdy uważny użytkownik tego, co nazywamy pomocami naukowymi znał to nazwisko. Potem uniwersytet: tu, przez dziesięciolecia jedną z najpoważniejszych lektur, niekiedy wręcz zmór studiów historycznych, była jego autorstwa *Paleografia łacińska*. Do tego był przez długie lata, poza kręgiem specjalistów, redukowany. Ale też było do czego redukować. Wciąż był obecny, choć ta obecność polegała głównie na skojarzeniu jego nazwiska z mapami historycznymi i z podręcznikiem paleografii.

Urodzony w 1878 r., należał Władysław Semkowicz do tego pokolenia polskich historyków, którzy wykształcili się i zdobyli stopnie i tytuły naukowe jeszcze pod zaborami, w jego przypadku w autonomicznej Galicji, a potem, w dwudziestoleciu międzywojennym, kształtowali oblicze polskiej historiografii. Był o kilka lat młodszy od Wacława Sobieskiego (1872) i Wacława Tokarza (1873), nieco starszy zaś od Władysława Konopczyńskiego (1880), Marcelego Handelsmana (1882) czy Ludwika Kolankowskiego (1882). Sam był synem znanego historyka i redaktora „Kwartalnika Historycznego”, Aleksandra Semkowicza. Pochodził ze Lwowa, tam ukończył III Gimnazjum im. Cesarza Franciszka Józefa, a następnie podjął na Uniwersytecie Lwowskim studia prawnicze, ale także historyczne i geograficzne. Był to znakomity czas w dziejach tego Uniwersytetu. Wśród profesorów Władysława Semkowicza znaleźli

się m.in. Tadeusz Wojciechowski, Oswald Balzer czy Ludwik Finkel. Spośród nich to Oswald Balzer wywarł nań najsilniejszy wpływ intelektualny, choć nie należałoby też lekceważyć oddziaływania Tadeusza Wojciechowskiego. Warto przy tym pamiętać o jeszcze jednym historyku, który zaważył na dalszych losach Władysława Semkowicza, choć ten ostatni nie był jego studentem. Był to Karol Potkański, krakowski mediewista. Jak pisał uczeń Władysława Semkowicza, Sylwiusz Mikucki, łączyło ich „najbliższe pokrewieństwo duchowe [...] Wiąże ich obu nie tylko szereg bliskich tematów prac i podobne podejście do podobnych problemów, ale przede wszystkim metoda badania o podobne oparta założenia i zbliżone ujęcie znaczenia czynnika geograficznego w historii”¹. W 1902 r. dwudziestoczteroletni wtedy Władysław Semkowicz doktoryzował się w Uniwersytecie Lwowskim, na podstawie wydanej trzy lata wcześniej rozprawy, napisanej pod kierunkiem Oswalda Balzera, a zatytułowanej *Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku*. Siedem lat później habilitował się tamże, na podstawie dorobku i rozprawy habilitacyjnej *Ród Patuków*. Rozprawa ta interesująco korespondowała z rozprawą Karola Potkańskiego o rodzie Nagodziców². Co ciekawe, za temat wykładu habilitacyjnego wybrał nie kwestie historyczno-prawne czy genealogiczne. Tytuł wykładu brzmiał *Paleografia w służbie*

¹ S. Mikucki, *Władysław Semkowicz (9 V 1878 – 19 II 1949)*, „Kwartalnik Historyczny”, 57 (1–4), 1949, s. 325.

² M. Plezia, *Życie i prace Władysława Semkowicza*, w: *Portrety uczonych polskich*, oprac. A. Biernacki, Kraków 1974, s. 412 (pierwotna wersja tekstu była publikowana w „Rocznikach Humanistycznych KUL” w 1953 r.). Marian Plezia zwraca uwagę, że Władysław Semkowicz nie był nijak wtórny w stosunku do Karola Potkańskiego. Pełna wersja rozprawy Karola Potkańskiego ukazała się bowiem wiele lat po śmierci autora, w 1923 r., zaś Władysław Semkowicz „pozostał jedynym szermierzem tej koncepcji i niewątpliwym twórcą nowej szkoły w badaniach nad średniowiecznym rycerstwem polskim”.

dyplomatyki³ i zapowiadał jeden z ważnych kierunków dalszych prac naukowych historyka. Pierwotny zakres *veniam legendi* ograniczał się do nauk pomocniczych historii, jednak Władysław Semkowicz pięć lat później poszerzył go o historię średniowieczną, co rychło przyniosło pożytki. Po habilitacji, do 1916 r. (z kilkuletnią przerwą wojenną, gdy wyjechał do Wiednia) pozostawał we Lwowie, wykładając w Uniwersytecie jako docent prywatny. Gdy w 1916 r. Stanisław Krzyżanowski, obejmując prestiżową Katedrę Historii Polski, opuścił Katedrę Nauk Pomocniczych Historii w Uniwersytecie Jagiellońskim, Władysławowi Semkowiczowi zaproponowano objęcie tej ostatniej i tak stał się historykiem krakowskim, i pozostał nim aż do śmierci. W 1919 r. został profesorem zwyczajnym. Co warte uwagi: zamknięte i niełatwe dla obcych środowisko Uniwersytetu Jagiellońskiego przyjęło przybyśza ze Lwowa bardzo życzliwie; to czołowi krakowscy uczeni: ks. Jan Fijałek, Stanisław Kutrzeba i Wacław Sobieski zaproponowali jego kandydaturę na Katedrę⁴. Pomysł poparł też znakomity krakowski historyk dziejów gospodarczych, Franciszek Bujak, który sam po paru latach miał się znaleźć we Lwowie. W jego przypadku można mówić o pewnym podobieństwie intelektualnym. Władysław Semkowicz, podobnie jak Franciszek Bujak, uważał, że warunkiem poznania historii jest połączenie zdobyczy „nauk pomocniczych historii w ścisłym tego słowa znaczeniu (za które Władysław Semkowicz uważał paleografię, filologię średniowieczną, chronologię, dyplomatykę, sfragistykę, heraldykę z genealogią oraz numizmatykę) umożliwiających poznanie i krytykę źródła pisanego” z naukami posiłkującymi historię, „z których metod i wyników badań winien korzystać historyk dla swoich celów poznawczych. Stanowiły je różne dyscypliny przyrodnicze (jak antropologia, geografia fizyczna) oraz humanistyczne, pozwalające zrozumieć procesy rozwojowe kultury”⁵.

Od 1919 r. Władysław Semkowicz był członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności. Cztery lata później wybrano go na członka czynnego. W Akademii przygotował koncepcję *Atlasu Historycznego Polski*, był też do śmierci przewodniczącym Komisji Atlasu w Polskiej Akademii Umiejętności, a przez wiele lat także wiceprzewodniczącym Komisji Geograficznej Akademii, udzielając się również w szeregu innych komisjach. Jego przygoda z kartografią rozpoczęła się bardzo wcześnie, jeszcze za lwowskich czasów gimnazjalnych, gdy był autorem kilkudziesięciu map włączonych do *Opowiadań z dziejów powszechnych*, wydanych przez swego ojca. W dwudziestolecie międzywojennym, obok prac naukowych z zakresu geografii historycznej i kartografii, Władysław Semkowicz przygotował także szereg wykorzystywanych w uniwersytetach i szkołach map, a także, wspólnie z Czesławem Nanke, wspomniany już na początku tego tekstu, szkolny *Atlas historyczny*. Część z jego prac z zakresu geografii historycznej wzięła się, jak ujął to Marian Plezia, „z potrzeby chwili”, za punkt wyjścia mając interesy odrodzonego państwa polskiego i troskę o jego granice. Tak było z *Granicą polsko-węgierską w oświetleniu historycznym* (1919–1920). Do najbardziej nowatorskich na owe czasy ujęć można zaliczyć *Zagadnienia klimatu w czasach historycznych*⁶. *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, wydane w „Kwartalniku Historycznym” (1925), mogą być traktowane nie jak artykuł naukowy, a osobna monografia. Podobnie rzecz się ma z otwierającym, przygotowaną pod auspicjami Polskiej Akademii Umiejętności *Historię Śląska*, studium zatytułowanym *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska* (1930). W tym nurcie badań warto też wspomnieć o jego pracach poświęconych dziejom Spisza, Orawy, tamtejszemu osadnictwu, a także roli swego uniwersyteckiego mistrza, Oswalda Balzera jako obrońcy Morskiego Oka⁷. Oswaldowi

³ Tekst wykładu opublikowano drukiem: „Przegląd Historyczny”, 9, 1909, s. 215–227.

⁴ W. Bieńkowski, *Semkowicz Władysław Aleksander*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, Warszawa–Kraków 1995, s. 235–236.

⁵ Tamże, s. 326

⁶ „Przegląd Geograficzny”, 3, 1922, s. 18–42.

⁷ *Oswald Balzer jako obrońca Morskiego Oka*, „Wierchy”, 11, 1933, s. 9–26.

Balzerowi dedykował swe studium nawiązujące do sporu o sprawę św. Stanisława, a dowodzące wielkiej interdyscyplinarności, wkraczające bowiem w materię historii sztuki⁸.

Nie mniej ważna była rola Władysława Semkowicza jako wydawcy źródeł, by wspomnieć jedynie o przygotowanych wraz ze Stanisławem Kutrzebą *Aktach unii Polski z Litwą* (1932)⁹ czy trzytomowym, opracowanym wraz z ks. Janem Fijałkiem, *Kodeksie dyplomatycznym katedry i diecezji wileńskiej*, dokończonym przez Władysława Semkowicza po śmierci ks. Jana Fijałka (1932–1948). Osobne miejsce ma jego ceniona edycja *Kazań świętokrzyskich*, opracowanych wspólnie z Janem Łosiem (1934). Syntezę wieloletnich wykładów z nauk pomocniczych przyniosła *Encyklopedia nauk pomocniczych historii według wykładów prof. Wł. Semkowicza*, pomyślana pierwotnie jako skrypt, a następnie – w trzecim wydaniu – autoryzowana przez Władysława Semkowicza (Kraków 1946). Jego *opus magnum*, *Paleografię łacińską*, wydano drukiem już po śmierci historyka (Kraków 1951).

Nawet na tle swego pokolenia, w którym nie brakowało tytanów pracy, jawił się Władysław Semkowicz jako historyk wyjątkowo aktywny, chętnie podejmujący się działań wykraczających poza wąskie specjalizacje naukowe, niekiedy też żmudnej roboty organizacyjnej. Nie odmawiał prac na rzecz odrodzonego państwa, doradzając polskiej delegacji na kongresie pokojowym w Rydze i skupiając się na kwestii rewindykacji zbiorów archiwalnych i bibliecznych z Rosji. Także po II wojnie światowej, gdy pojawił się wymagający pilnego załatwienia problem nadania polskich nazw miejscowych na ziemiach zachodnich, włączonych do państwa polskiego, Władysław Semkowicz stanął na czele Komisji Nazw Topograficznych Polskiej Akademii Umiejętności. Jako historyk raczej stronił od dużych syntez. Nie napisał, w odróżnieniu od Władysława Konopczyńskiego czy Wacława Sobieskiego, swojej wersji historii Polski. Był

w tym podobny bardziej do Karola Potkańskiego, z jego skłonnością do głębokich analitycznych ujęć interdyscyplinarnych. Od Karola Potkańskiego był zapewne mniej ekscentryczny i ostrożniejszy, co wynikało z jego wyjątkowej skrupulatności i sumienności, nie zaś z braku intelektualnej odwagi. Tym też szlakiem poszli jego uczniowie, wśród których trzeba wspomnieć o Sylwiuszu Mikuckim, Karolu Buczku, Zofii Kozłowskiej-Budkowej i Marianie Friedbergu. Więcej skłonności do syntezy, ale też silny akcent na interdyscyplinarność, widać było u Karola Górskiego, który pod kierunkiem Władysława Semkowicza napisał doktorat poświęcony rodowi Odrowążów.

6 listopada 1939 r. Władysław Semkowicz, wraz z liczną grupą polskich profesorów, został aresztowany w ramach tzw. *Sonderaktion Krakau*. Znalazł się w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, skąd zwolniono go później niż wielu innych, w połowie listopada 1940 r. Szukając zajęcia, przyjął propozycję swego znajomego sprzed wojny, dr. Ericha Randta, kierującego Dyрекcją Archiwów Państwowych Generalnego Gubernatorstwa. Stało się to źródłem jego kłopotów powojennych, zwłaszcza że od 1941 r. jego etat przeniesiono na jakiś czas do cieszącego się złą sławą krakowskiego *Ostintitut*. Związki Semkowicza z tym ostatnim środowiskiem krytykowała prasa podziemna, ale postępowanie dyscyplinarne wytoczone historykowi po wojnie nie wykazało, by w czymkolwiek uchybił godności Polaka i uczonego, co więcej – stwierdzono, że w bardzo trudnych warunkach oddał nauce polskiej usługi¹⁰. Władysław Semkowicz zmarł w 1949 r., gdy jego świat odchodził: zamierała na długie dziesięciolecia Polska Akademia Umiejętności, z Uniwersytetu Jagiellońskiego usunięto wielu przedwojennych profesorów, stanowiących niegdyś chlubę uczelni. Również jego uczniowie miewali kłopoty, a Karol Buczek, aresztowany w 1946 r., odsiadywał wieloletni wyrok więzienia. Z drugiej

⁸ W. Semkowicz, *Sprawa św. Stanisława w świetle nowego źródła ikonograficznego*, w: *Księga Pamiątkowa Oswalda Balzera*, Lwów 1925, t. 2, s. 389–439.

⁹ Prace nad tym tomem rozpoczął jeszcze przed I wojną światową, odbywając kwerendy m.in. w Wilnie, Petersburgu i Moskwie.

¹⁰ W. Bieńkowski, *Semkowicz Władysław Aleksander*, s. 239–240. Sprawę omawia szerzej, skrytykowana poważnie przez środowisko krakowskie i stawiająca Władysławowi Semkowiczowi zarzuty kolaboracji, praca A. Rybickiej, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej: Kraków 1940–1945. Institut für deutsche Ostarbeit*, Warszawa 2002.

strony patrząc, nawet w tych niełatwych czasach, pola, na których zaznaczył swą działalność Semkowicz dawały wciąż jakąś możliwość ucieczki tym, którzy zachowali przyzwyczajenie, a chcieli pozostać przy pracy naukowej.

Uczniowie zapamiętali Semkowicza jako człowieka wyjątkowej pracowitości i skromności. Podsumował to pięknie Marian Plezia: „W życiu codziennym bardzo prosty i bezpretensjonalny, wrażliwy tylko na punkcie godności instytucji naukowych, które reprezentował, Uniwersytetu Jagiellońskiego i Polskiej Akademii Umiejętności, pochłonięty zawsze myślą o pracy, przywiązywał do siebie życzliwość

osobistą i zainteresowaniem okazywanym poczynaniom młodych czy początkujących pracowników naukowych. Umiał rozdmuchiwać ich ciekawość badawczą i kierować ją na pożyteczne dla całej nauki polskiej tory, nie przestając się przy tym nigdy troszczyć o ich materialną sytuację i możliwości egzystencji. [...] A jeśli po człowieku pozostaje nie tylko jego dorobek naukowy czy jakikolwiek inny, ale i suma czyśto ludzkiego dobra, jakie innym w życiu stworzyć potrafił, to jej niewymierny jakiś duchowy wolumen dorównywałby na pewno wielkim osiągnięciom badawczym profesora Władysława Semkowicza”¹¹. ■

Tekst źródłowy (oprac. Joanna Napierała)¹²

Geografia historyczna dopiero w nowszych czasach bywa wciągana w zakres nauk pomocniczych historii, na co w całej pełni zasługuje. Bez karty geograficznej i bez znajomości warunków geograficznych (zwłaszcza topografii) dzisiejszy historyk nie jest w możności ująć i ustalić całego szeregu zjawisk dziejowych. Zrozumiał to już Lelewel, autor pomnikowej *Géographie du Moyen-Age* (4 tomy i atlas, Bruxelles 1852)¹³, słusznie ojcem geografii historycznej zwany, ale dopiero ostatnie 50-lecie przyniosło zarówno za granicą jak i u nas zainteresowanie się tą nauką i poważną pracą.

Inicjatywę w tym kierunku podjął warszawski ośrodek naukowy. W XII tomie *Źródeł*

Dziejowych rozpoczął Adolf Pawiński wraz z Aleksandrem Jabłonowskim od r. 1883 ogłaszać materiały z ksiąg poborowych czasów Batorego pt. *Polska wieku XVI pod względem geograficzno-statystycznym*¹⁴. Na podstawie tych materiałów oraz innych źródeł pokrewnych przystąpił Jabłonowski do opracowania *Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej*. W r. 1904 ukazał się nakładem Akademii Umiejętności pierwszy zeszyt (jako zeszyt II) tego monumentalnego wydawnictwa, obejmujący kartach, opartych na podkładzie mapy gen. Chrzanowskiego z r. 1859 w skali 1:300.000¹⁶, dał Jabłonowski podział polityczny tychże ziem

¹¹ M. Plezia, *Życie i prace Władysława Semkowicza*, s. 417.

¹² W. Semkowicz, *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*, Kraków 1948, s. 33–39 (VI. *Geografia historyczna*). Wydawca zasadniczo nie ingerował w tekst źródłowy. Wszystkie skrócenia oraz charakterystyczne dla epoki formy gramatyczne i stylistyczne zostały pozostawione bez zmian. Rozwinięte zostały i podane w nawiasach kwadratowych jedynie inicjały imion autorów omawianych publikacji.

¹³ J. Lelewel, *Géographie du moyen âge. Accompagnée d'atlas et de cartes dans chaque volume*, vol. 1–4, Bruxelles 1850–1852. Wspominany w tekście tom Atlasu nosił tytuł *Atlas composé de cinquante planches, gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives et de deux articles géographiques* i składał się z 50 tablic z wizerunkami map poglądowych oraz szczegółowych autorstwa 88 geografów arabskich i łacińskich. Zawierał wstęp i opisy map w języku francuskim. W 1857 r. ukazał się dodatkowy tom zatytułowany: *Épilogue de la géographie du moyen âge*, który może być uznany za tom 5 dzieła J. Lelewela *Géographie du moyen âge*. Zob. też M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie*

ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela oraz map Polski opracowany w latach 1935–1939, Wilno 1940 (poz. 373, 399, 411, 459, 492, 513, 534), s. 395, 397, 403, 408, 414, 418, 425, 453, 462.

¹⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, oprac. A. Pawiński, A. Jabłonowski, Warszawa 1833–1915 (Źródła Dziejowe, 12–24). Zob. też A. Pawiński, *Wstęp. Źródła do geografii i statystyki Polski XVI w.*, w: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, 12), s. 1–37.

¹⁵ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 2: *Ziemie Ruskie (Ruś Czerwona)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1903; tamże, t. 8: *Ziemie Ruskie (Wołyń i Podole)*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1889; tamże, t. 9: *Ziemie Ruskie (Ukraina)*, dział I, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894; tamże, t. 10: *Ziemie Ruskie (Kijów–Braclaw)*, dział II, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1894; tamże, t. 11: *Ziemie Ruskie (Kijów–Braclaw)*, dział III, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1897.

¹⁶ Chodzi tu o mapę – *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów na 1:300 000*, oprac. W. Chrzanowski, Paryż 1859.

z przełomu w. XVI i XVII, a ponadto obraz stosunków majątkowych (własności ziemskiej) Polski w tym okresie (Spraw. A. U. IX, 1904, nr 8)¹⁷. Piękna ta praca wywołała duże zainteresowanie w naszym świecie naukowym oraz dyskusję, którą rozpoczął Franciszek Bujak recenzją *Atlasu* w Kwartalniku Historycznym z r. 1905, a w następnym roczniku artykułem pt. *W sprawie kartografii historycznej* (Kwart. Hist. XIX, 1905, s. 626 i XX, 1906, s. 484)¹⁸, na co odpowiedział Jabłonowski w artykule polemicznym (tamże XX, 1906, s. 765)¹⁹. Bujak, który swoją rozprawę doktorską zaczerpnął z dziejów geografii w Polsce do początku w. XVI, poświęcił cały szereg swych studiów zagadnieniom z zakresu geografii historycznej i historii kartografii (zebrane zostały razem w wydanych w r. 1925 *Studiach geograficzno-historycznych*)²⁰, w późniejszych zaś pracach społeczno-gospodarczych zawsze miał oczy otwarte na problemy historycznogeograficzne.

Idea Jabłonowskiego, stworzenia wielkiego *Atlasu Historycznego Polski*, nie przestała i po śmierci jej inicjatora być aktualną, jakkolwiek po krytyce Bujaka domagała się zmienionych podstaw metodycznych. Próby kontynuacji tego dzieła w Warszawie, podjęte przez

W[itolda] Kamienieckiego, natrafiły z powodu następstw wojennych na nieprzewidywane trudności. Dopiero z końcem r. 1921 podjęta została na nowo praca nad *Atlasem* z inicjatywy Wł[adysława] Semkowicza w oparciu o Polską Akademię Umiejętności we współpracy z towarzyszami naukowymi w Warszawie, Poznaniu i Lwowie, w ten sposób, że w Krakowie przy Akademii powstała Komisja centralna, a w poszczególnych ośrodkach założono komisje lokalne, które objęły opracowanie odpowiednich partii dzielnicowych *Atlasu*²¹. Postanowiono opracować najpierw w dużej skali 1:200. 000 Polskę z w. XVII wedle województw, dając jak najpełniejszy obraz granic i stosunków statystycznych, administracyjnych, kościelnych, osadniczych, kulturalnych, na tle odtworzonej ówczesnej fizjografii kraju (lasy, bagna, wody). W r. 1933 Komisja krakowska wydała *Mapę województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–92*²², opracowaną wraz z obszernym tekstem metodycznym przez K[arola] Buczka przy udziale kilku współpracowników (Budkowa, Czort, Münch, Szumański)²³. Obecnie jest w druku tom materiałów historycznogeograficznych w formie słownikowej

¹⁷ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, 9 (8), 1904, s. 14–20 (Referat przedstawiony 24 października 1904 r., na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie).

¹⁸ F. Bujak, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej*, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904, „Kwartalnik Historyczny”, 19 (1), 1905, s. 626–649. Tenże, *W sprawie kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 20 (1–2), 1906, s. 484–497 (referat zaprezentowany w styczniu 1906 r., na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie). Zob. też „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, 9 (1), 1906, s. 5.

¹⁹ A. Jabłonowski, *W sprawie atlasu historycznego Rzeczypospolitej. Z powodu artykułu dra Fr. Bujaka w zesz. 4-tym Kwartalniku Historycznego z 1905 r. (od str. 626–635)*, „Kwartalnik Historyczny”, 20 (1–2), 1906, s. 765–772.

²⁰ F. Bujak, *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa–Zakopane 1925. Praca ta składała się z 10 rozpraw: osiem pierwszych poświęconych zostało historii geografii, zaś dwie ostatnie geografii historycznej.

²¹ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922, s. 1–26; tamże, *Sprawozdanie z konferencji w sprawie Atlasu historycznego*

Polski odbytej z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, w dniach 5 i 6 grudnia 1921 r., s. 35–39. Zob. też S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski (z mapą)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922; tamże, s. 27–34, z załączoną mapą *Okolice Kalisza*, skala 1:200 000; tamże, *Sprawozdanie z konferencji w sprawie Atlasu Historycznego Polski odbytej z inicjatywy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, w dniach 5 i 6 grudnia 1921 r.*, s. 35–39; *Komisja dla Atlasu Historycznego Polski (Sprawozdanie z działalności)*, *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, cz. I: *Referaty*, Lwów 1925.

²² *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, skala 1:2 000 000, pod kier. W. Semkowicza, oprac. K. Buczek i in., Kraków 1930 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 1). W dodatku zamieszczono *Plan miasta Krakowa i okolic w dobie Sejmu Czteroletniego*, skala 1:10 800, oprac. T. Czort, Kraków 1930. Wydane nakładem Polskiej Akademii Umiejętności. W latach 60. XX wieku, już po ukazaniu się tekstu Semkowicza, na łamach różnych czasopism rozpoczęła się dyskusja nad wizją *Atlasu*, zob. też T. Ładogórski, *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 74 (1), 1967, s. 89–97; W. Pałucki, *Atlas historyczny ziem polskich w 2 poł. XVI wieku*, tamże, s. 99–110.

²³ *Mapa województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–1792 (źródła i metoda)*, oprac. K. Buczek, Kraków 1930. Opracowana Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, w ramach serii A: Mapy szczegółowe.

do tej mapy, zebranych przez Czorta, Müncha i Szczudłę. Komisja warszawska pod kierunkiem prof. St[anisława] Arnolda pracowała w ten sam sposób nad *Mapą województwa plockiego*²⁴, Komisja poznańska pod kierunkiem Zygmunta i Marii Wojciechowskich opracowała *Mapę województwa poznańskiego*²⁵, a we Lwowie pod kierunkiem E[ugeniusza] Barwińskiego gromadzili F[eliks] Pohorecki i M[ichał] Wąsowicz materiał archiwalny do mapy tej części dawnego województwa krakowskiego, która w pierwszym rozbiórce dostała się pod zabór austriacki. W Wilnie podjęła pracę tamtejsza Komisja pod kierunkiem prof. Wysloucha, w Toruniu rozpoczęła ją J[adwiga] Chwalibińska, w Łodzi J[an] Warężak i R[oman] Kaczmarek. Część tego materiału przypadła wskutek wypadków wojennych (materiały poznańskie, toruńskie i wileńskie)²⁶. Poza tym wydała Komisja Atlasu przeglądową *Mapę W. Ks. Litewskiego w połowie w. XVI*, w skali 1:1.600.000, opracowaną przez prof. J[ana] Jakubowskiego²⁷. Komisja posiada swój organ pt. Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, w którym zamieszcza wyniki badań pozosta-

jących w związku z pracami *Atlasu* oraz artykuły z zakresu geografii historycznej i historii kartografii. Wyszło dotychczas pięć zeszytów: 1. w r. 1922, 2. w r. 1927, 3. w r. 1935, 4. w r. 1947, 5. w r. 1948²⁸. Poza Komisją Atlasu Historycznego Polski pracuje w zakresie kartografii historycznej Semkowicz nad syntetycznym ujęciem swych długoletnich badań w szeregu map podręcznych i ściennych Polski z różnych okresów dziejowych, map, mających zastąpić przestarzałe już dziś, choć w swoim czasie dobre, mapy Babireckiego. Wyniki tych badań spożytkował nadto Semkowicz w wydawnym wspólnie z Cz[esławem] Nankem *Szkolnym atlasie historycznym*, który mimo swego celu dydaktycznego podciągnięty został, jeśli o Polskę chodzi, na wyższy poziom naukowy, co najmniej uniwersytecki²⁹. Jako wydawnictwa Książnicy-Atlasu³⁰ we Lwowie ukazały się dotąd, prócz wspomnianego atlasu, wydanego w r. 1932, dwie mapy podręczne, a to *Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych*³¹ i *Rzeczpospolita Polska w r. 1771* (wydane także jako mapy ścienne)³², oraz mapy ściene *Polski za Kazimierza Wielkiego*³³ i *Polski za Batorego*.

²⁴ Prace te zostały ukończone w końcu lat 50. XX w.: *Województwo plockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 2).

²⁵ Zob. też M. Wojciechowska, *Sprawozdanie z prac nad mapą województwa poznańskiego w dobie sejmku czteroletniego*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 7, 1933, s. 75–88, nadb. 1934.

²⁶ Zob. też *Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu historycznego Polski od stycznia 1922 do maja 1927*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 2, 1927, s. 137–143.

²⁷ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, Kraków 1928 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, 1). Zob. też J. Jakubowski, *Wielkie Księstwo Litewskie w połowie XVI w. Część północna. Mapa historyczna w podziale 1:800 000. Autoreferat, Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, cz. 1: Referaty, Lwów 1925.

²⁸ „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922; tamże, 2, 1927; tamże, 3, 1935; H. Münch, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, tamże, 4, 1946; W. Rusiński, *Osady tzw. „Oleńców” w dawnym woj. poznańskim*, tamże, 5, 1947.

²⁹ *Szkolny atlas historyczny. Część druga: Dzieje średniowieczne i nowożytne*, oprac. W. Semkowicz, Cz. Nanke, Lwów–Warszawa 1932. Pozycja zawierała 19 plansz z mapami prezentującymi obraz Polski od X do XX w. (poczynając od mapy Stowiańczyzny zachodniej i wschodniej w wieku X a kończąc na mapie Polski odradzającej się 1914–1921). Wszystkie mapy wydano w skali 1:6 000 000. Część kartograficzną w drugim nakładzie atlasu poprzedza wstęp J. Natan-

sona-Leskiego. Zob. też M. Dzikowski, *Katalog atlasów*, s. 512; *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas z wyłączeniem prac Eugeniusza Romera*, oprac. B. Przytulska, Z. Kolek, Warszawa 2007, s. 15–16, 18 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, 20).

³⁰ Książnica-Atlas, jedna z największych w Polsce międzywojennej oficyn wydawniczych, wydających publikacje edukacyjne i popularnonaukowe, powołana do życia z myślą o jak najszybszym po latach niewoli niezależnieniu polskiego szkolnictwa od zagranicznych, głównie niemieckojęzycznych lub tłumaczonych z języka niemieckiego pomocy naukowych. Wydawnictwo to powstało z połączenia Książnicy Polskiej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych istniejącej od 1885 r., oraz Akcyjnej Spółki Kartograficznej i Wydawniczej „Atlas” powstałej z inicjatywy E. Romera w 1921 r., w których tenże sprawował funkcję prezesa Rady Nadzorczej, *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas*, s. 3.

³¹ *Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych. Stan polityczny z czasów Stefana Batorego (1582) z uwzględnieniem późniejszych zmian terytorialnych do r. 1770*, skala 1:3 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów 1933. Mapa opracowana w Instytucie Kartograficznym Eugeniusz Romera, kolorowa, rozmiar 51,5x50,5. Zob. też *Atlasy i mapy Książnicy – Atlas*, s. 62, 78; W. Semkowicz, *Autoreferat*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 45, 1934, s. 147–150.

³² *Rzeczpospolita Polska w r. 1771: z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w.*, skala 1:3 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1927.

³³ *Polska za Kazimierza Wielkiego: stan za rok 1370 r.*, skala 1:6 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1930. Zob. też *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas*, s. 49–50, 75.

Świeżo ukazała się nakładem spółdzielni Pomocy i Urządzenia Szkolne w Krakowie ściana mapa *Polski Jagiellońskiej*³⁴.

Jeśli idzie o historię kartografii, to w ostatnich czasach znalazła ta zaniedbana dotąd dziedzina wiedzy dwóch pracowników. Bolesław Olszewicz, który habilitował się z geografii historycznej na Uniwersytecie Poznańskim, a obecnie wykłada ją na Uniwersytecie Wrocławskim, wydał oprócz szeregu pomniejszych z tego zakresu artykułów rzecz o charakterze syntetycznym pt. *Polska kartografia wojskowa* (Warszawa 1921), wychodząca jednak tematem poza ciasne ramy określone tytułem³⁵. Jest to pierwsze ujęcie całokształtu dziejów kartografii polskiej w naszej literaturze. Bardzo pożyteczną jest tegoż autora rzecz o charakterze przeglądu chronologiczno-bibliograficznego pt. *Kartografia polska w XV i XVI wieku, też w XVII wieku i też w XVIII wieku* (Polski Przegląd Kartograficzny nr 31, 36 i 38–40 oraz odbitka)³⁶. Na gruntownych badaniach o wysokim poziomie metodycznym opracował Karol Buczek mono-

graficznie szereg kartografów polskich w takich rozprawach, jak *Kartografia polska w czasach Batorego* (Wiadomości Służby Geograficznej, 1933, nr 2)³⁷, *Ze studiów nad mapami Beauplana* (tamże 1934, nr 1)³⁸, *Jan Bakalowicz* (tamże 1935)³⁹, *Początki kartografii polskiej* (Spraw. PAU XLI, 1935)⁴⁰, *Wacław Grodecki* (Polski Przegląd Kartograficzny, 1933)⁴¹, oraz większą rozprawę o *Pracach kartografów pruskich na ziemiach polskich za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej* (Prace Komisji Atlasu Hist[orycznego] Polski III, 1935 i odb.)⁴². Wojna przerwała na ukończeniu już prawie będąca pomnikową pracę Buczka pt. *Monumenta Poloniae cartographica*⁴³, obejmująca światłodrukowe podobizny map Polski z w. XVI, m. i. odkryte przed wojną przez K[azimierza] Piekarskiego fragmenty mapy Wapowskiego z r. 1527 w skali 1:1.000.000, która długo była podstawą kartografii polskiej i obcej⁴⁴.

Zakres i metoda właściwej geografii historycznej krystalizuje się na Zachodzie dopiero

³⁴ *Polska i Litwa za Jagiellonów (w. XV): Stan z r. 1494 z uwzględnieniem zmian granic wschodnich i miejsc hist. do połowy w. XVI*, skala 1:6 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1929. Zob. też W. Semkowicz, *Królestwo Polskie za Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Objąsnienie historyczno-metodyczne do mapy*, Kraków 1948; *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas*, s. 47, 79.

³⁵ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921.

³⁶ Tenże, *Kartografia polska XV i XVI wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 8 (31), 1930, s. 147–168, 201; tenże, *Kartografia polska XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, tamże, 9 (36), 1931, s. 109–138; tenże, *Kartografia polska XVIII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, tamże, 10 (38–40), 1932, s. 246–310 odbitka, s. 96. Zob. też tenże, *Kartografia polska XV–XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2004; tenże, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1–3, Warszawa 1998–1999. Jest to rezultat powojennej działalności Bolesława Olszewicza w zakresie badań dziejów geografii i kartografii, stanowiący kontynuację jego prac kartograficzno-bibliograficznych dla wieku XVIII i wynikający z jego działalności dydaktycznej na Uniwersytecie Wrocławskim oraz naukowej w Pracowni Historii Geografii i Kartografii Instytutu Historii PAN.

³⁷ K. Buczek, *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 7 (2), 1933, s. 69–121.

³⁸ Tenże, *Ze studiów nad mapami Beauplana (z powodu pracy R. Jacyka: Analiza mapy Ukrainy Beauplana)*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 7 (1), 1933, s. 30–53. Zob. też A. Jacyk, *Analiza mapy Ukrainy Beauplana*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 9 (35), 1931, s. 66–91. K. Buczek, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 8 (1), 1934, s. 1–36.

³⁹ Tenże, *Jan Bakalowicz, pułkownik kart geograficznych (szkic biograficzny)*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 9, 1935, s. 1–46.

⁴⁰ K. Buczek, *Początki kartografii polskiej (od Długosza do Wapowskiego)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 40 (2), 1935, s. 29–31. Referat przedstawiony dnia 18 lutego 1935, na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego w Krakowie.

⁴¹ Tenże, *Wacław Grodecki*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 6 (43), 1933, s. 69–86. Zob. też rec.: H. Barycz, „Reformacja w Polsce”, 6, 1934, s. 234–236.

⁴² K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 115–321. Praca referowana na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, dnia 16 października 1932 r. Jest to wynik badań autora nad zbiorem kartograficznym Pruskiej Biblioteki Państwowej (Preussische Staatsbibliothek) w Berlinie, który po raz pierwszy został przejrany w sposób systematyczny pod względem kartografii polskiej. Zob. też rec.: T. Ladenberger, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 4, 1935, s. 481–483.

⁴³ J. Jakubowski, B. Olszewicz, *Projekt wydawnictwa p.t. Monumenta Poloniae Cartographica*, w: *Pamiętniki II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów odbytego w Polsce w roku 1927*, t. 2, red. L. Sawicki, Kraków 1930, s. 252–255.

⁴⁴ Mowa tu o mapie Polski *Mappa in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*, zwana potocznie *Milionówką*, znanej jedynie z fragmentów odnalezionych w 1932 r. przez Kazimierza Piekarskiego w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie. Zob. też S. Pietkiewicz, *Mapa Polski – „Milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria C, 24, 1980, s. 63–78; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 166–169.

w ostatnich dziesiątkach lat. Przenikają tę pojęcia i do nas, wywołując literaturę i dyskusję. Już w r. 1908 poruszył A[dam] Szelański kwestię *Metody zadań i badań geograficznych w historii*, nie wychodząc jednak w wywodach swych poza zasięg świata starożytnego⁴⁵. Szerzej w duchu najnowszych pojęć ujął tę kwestię St[anisław] Arnold w zwięzłym artykule pt. *Geografia historyczna, jej zadania i metody* (Przegląd Historyczny, seria II, t. VIII, 1929 i odb.). Niemniej też bardzo ciekawe uwagi na marginesie *Atlasu Polski* Romera poczynił w r. 1917 T[adeusz] Brzeski w artykule pt. *Zagadnienia geograficzne Polski* (Kwart. Hist.), odnosząc się na ogół sceptycznie do kwestii wpływu warunków fizjograficznych na rozwój terytorialny i kierunki ekspansji państwa, kierunki szlaków handlowych itp. zjawiska dziejowe⁴⁶. Odmienne poglądy w tej sprawie wyrażał prof. Romer w szeregu syntez geograficznohistorycznych, zebranych w książce pt. *Ziemia i państwo* (Lwów, Książnica-Atlas, 1939)⁴⁷, ostatnio zaś Semkowicz na paru zjazdach naukowych poruszał w sensie pozytywnym kwestię *Roli czynników geograficznych w rozwoju terytorialnym Polski* (Przewodnik kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927)^a 48. Nie przeceniając zgoła tej roli, dał on dwie próby monograficzne takiego ujęcia kwestii, a to w rozprawie pt. *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego* (Kwart. Hist. XXXIX, 1925)⁴⁹ i w drugiej pt. *Historycznogeograficzne podstawy Śląska* (Histo-

ria Śląska I, PAU, 1930)⁵⁰. Analogiczną pracę napisał K[arol] Buczek o *Geograficznohistorycznych podstawach Prus Wschodnich* w zbiorowej książce *Dzieje Prus Wschodnich* (Toruń 1936)⁵¹. Szeroko też, z należytych uwzględnieniem literatury, potraktował geograficzne podłoże dziejowe rozwoju Litwy H[enryk] Łowmiański w swoich cennych *Studiach nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* (Wilno 1931–2)⁵².

Jeśli chodzi o poszczególne zagadnienia, wchodzące w zakres geografii historycznej, to wysuwająca się na plan pierwszy kwestia odtworzenia krajobrazu naturalnego Polski zajmowała pracownie naukowe zakładów uniwersyteckich prof. Semkowicza w Krakowie i prof. Bujaka we Lwowie. W zakładzie krakowskim opracował R[odion] Mochnacki mapę przedstawiającą *Zasiąg pralasu na wyżynie kielecko-sandomierskiej* (Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie 1925 i Spraw. PAU XXVIII, 1923), zaś Maria Dobrowolska *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą a Sanem* (Krakowskie Odczyty Geograficzne XIV, 1931 i Pamiętniki II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927)⁵³. Ze szkoły prof. Bujaka wyszły trzy prace: K[onstantego] J[ana] Hładyłowicza o *Zmianach krajobrazu w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku* (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. F[ranciszka] Bujaka, nr 12)⁵⁴ i o *Zmianach krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do*

^a Na Kongresie Międzynarodowym Geografów w Warszawie w r. 1934 wygłosił Semkowicz referat pt. *Le rôle des facteurs géographiques dans la structure territoriale de l'ancienne Pologne*.

⁴⁵ A. Szelański, *Metody i zadania badań geograficznych w historii*, „Kwartalnik Historyczny”, 22 (1), 1908, s. 289–320.

⁴⁶ T. Brzeski, *Zagadnienie geograficzne Polski (z powodu „Atlasu Polski” prof. Romera)*, „Kwartalnik Historyczny”, 31 (1–2), 1917, s. 426–484.

⁴⁷ E. Romer, *Ziemia i Państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów–Warszawa 1939.

⁴⁸ W. Semkowicz, *Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym Polski*, w: *Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku*, red. L. Sawicki, Kraków 1927, s. 46–56. Referat został umieszczony w części ogólnej kongresu. Budowę i rozwój terytorialny Polski, a co za tym idzie również rozwój osadnictwa i dróg komunikacyjnych Władysław Semkowicz uzależnił od uwarunkowań i czynników fizjograficznych, na które składały się: morfologia ziem polskich, sieć hydrograficzna, położenie względem morza, rozmieszczenie gleb i związany z nim krajobraz florystyczny.

⁴⁹ W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny”, 39 (1–4), 1925, s. 258–314. Referat wygłoszony na posiedzeniu Krakowskiego Koła Polskiego Towarzystwa Historycznego dnia 7 marca 1925 r.

⁵⁰ W. Semkowicz, *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, w: *Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 1–88.

⁵¹ K. Buczek, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936. Zob. też rec.: F. Bujak, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 5, 1936, s. 408–409; S. Srokowski, „Nowa Książka”, 3, 1936, s. 567.

⁵² H. Łowmiański, *Studia nad początkiem społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932 (Rozprawy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 5).

⁵³ M. Dobrowolska, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931 (Krakowskie Odczyty Geograficzne, 14).

⁵⁴ K. J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku (z 3 mapami)*, Lwów 1932 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 12).

początków XX wieku (Studia z historii społecznej i gospodarczej pod red. prof. F[anciszka] Bujaka, Lwów 1931)⁵⁵ oraz J[ózefa] Paradowskiego *Osadnictwo ziemi chełmińskiej w wiekach średnich*⁵⁶. Dawne puszcze i wody na Litwie badał i opracował przedwcześnie zgasły O[tton] Hedeman (Wilno 1934)⁵⁷. Zresztą rzecz jasna, że każda praca zajmująca się rozwojem osadnictwa musi się opierać na podstawach geograficznych i uwzględniać wpływ środowiska krajobrazowego. Nie wszystkie jednak prace z tego zakresu, pisane tak przez geografów jak i historyków, czynią zadość temu wymogowi w dostatecznej mierze, gdyż prace pisane przez geografów grzeszą często brakiem opanowania metod badania historycznego i odwrotnie. Zbytecznym byłoby przytaczać tu wszystkie prace osadnicze (Bujaka, Podkańskiego, Zachorowskiego, Zaborowskiego, Persowskiego, Ladenbergera, K[azimierza] Dobrowolskiego, Dylaka i i.), gdyż wychodzi to już poza zakres niniejszych rozważań.

Kwestia dróg komunikacyjnych po Sadowskim, którego praca o *Drogach handlowych greckich i rzymskich* (Pamiętnik A.U. III, 1876)⁵⁸ jest już dziś zupełnie przestarzała, zajmował się, o ile chodzi o czasy wczesnohistoryczne (w. X–XI), Adam Szelągowski w rozprawie pt. *Najstarsze drogi z Polski na Wschód* (Kraków 1909)⁵⁹ i Roman Jakimowicz w studium *O pochodzeniu ozdób srebrnych, znajdujących w skarbach wczesnohistorycznych* (Wiadomo-

ści Archeologiczne XII, Warszawa 1933)⁶⁰; dla czasów późniejszych (w. XII–XIII) K[arol] Maleczyński opracował *Najstarsze targi w Polsce* (Studia nad historią prawa polskiego X, 1, Lwów 1926)⁶¹ i St[efan] Weyman *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej* (Poznań 1938)⁶².

Problem dawnych nazw geograficznych, zajmujący zarówno językoznawców jak i historyków, znalazł dziś najwybitniejszego przedstawiciela w osobie ks. St[anisława] Kozierowskiego, którego *Badania nazw topograficznych na terenie Wielkopolski*, owoc benedyktyńskiej pracy archiwalnej, oby znalazły naśladowców w innych dzielnicach Polski. Objęły one w siedmiu tomach: archidiecezję gnieźnieńską (1 tom), poznańską (2 tomy), zachodnią i środkową Wielkopolską (2 tomy) oraz wschodnią Wielkopolską (2 tomy)⁶³. Zaczął też jeszcze przed wojną wychodzić tegoż autora monumentalny *Atlas nazw geograficznych Słowiańszczyzny zachodniej* (Poznań 1934–6, trzy zeszyty), którego wysoką wartość w całej pełni będzie można ocenić dopiero po ukazaniu się całości⁶⁴.

Badania nad rozwojem i ustaleniem granic zewnętrznych państwa i jego dzielnic najbardziej mogą interesować historyka politycznego czy kościelnego. Badania nad granicami politycznymi, podjęte jeszcze w r. 1894 przez W[ojciecha] Kętrzyńskiego, który pisał o *Granicach Polski w X wieku* (Rozpr. Wyd. Hist.

⁵⁵ Tenże, *Zmiany krajobrazu ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101–132.

⁵⁶ J. Paradowski, *Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich*, Lwów 1936 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 28).

⁵⁷ O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.

⁵⁸ J.N. Sadowski, *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez dorzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego. Rzecz czytana na posiedzeniach Komisji archeologicznej*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie”, 2, 1876, s. 1–86.

⁵⁹ A. Szelągowski, *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim (z mapą)*, Kraków 1909.

⁶⁰ R. Jakimowicz, *O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdujących w skarbach wczesnohistorycznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, 12, 1933, s. 103–131. Zob. też R. Jakimowicz, *Jakimi drogami przysły monety kufickie do Polski (streszczenie)*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 Grudnia 1925*, cz. 1: *Referaty*, Lwów 1925.

⁶¹ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim (z mapą)*, Lwów 1926 (Studia nad Historią Prawa Polskiego, 10 [1]).

⁶² S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej (z mapą)*, Poznań 1938 (Prace Komisji Historycznej – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 13 [1]).

⁶³ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1, Poznań 1914; tenże, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, t. 2–3, Poznań 1916; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 4–5, Poznań 1922; tenże, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 6–7 i uzupeł., Poznań 1926–1928; tenże, *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski*, t. 8 (a: *Nieistniejące miejscowości wielkopolskie*, b: *Uzupełnienie poprzednich tomów*), Poznań 1939.

⁶⁴ S. Kozierowski, *Atlas nazw geograficznych słowiańszczyzny zachodniej*, t. 1, Poznań 1934; t. 2A, Poznań 1937, t. 2B, Poznań 1935. Zob. też J. Świerowicz, *Pomnikowe dzieło*, „Myśl Narodowa”, 19, 1939, s. 434–436; *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas*, s. 19, 20.

– Filoz. A.U. XXX, z mapą)⁶⁵, a jeśli idzie o granice kościelne przez K[arola] Potkańskiego w pracy o *Granicach biskupstwa krakowskiego* (Rocznik Krak. IV, 1900, niestety bez mapy)⁶⁶, zostały podjęte w nowszych czasach przez St[anisława] Arnolda, który w rozprawie o *Terytoriach plemiennych w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej* (Prace Komisji Atlasu Hist. Polski II, 1927)⁶⁷ zastosował oryginalną metodę retrogresywnego badania granic administracyjnych i kościelnych. Jeśli chodzi o czasy jeszcze późniejsze, to najbardziej interesujące, bo najmniej znane, były granice wschodnie Rzpltej. Tu przynosi cały szereg nowych spostrzeżeń szkic O[skara] Haleckiego *Geografia ziem ruskich Polski i Litwy, 1340–1569* (Spraw. Tow. Nauk. Warsz. X, 2, 1917)⁶⁸, najbardziej zaś szczegółowo omówił rozwój tych granic w w. XVI J[an] Natanson-Leski w pracy *Dzieje granicy wschodniej Rzpltej* (Rozpr. Hist. Tow. Nauk. Warsz. I, 3 i IX)⁶⁹, przedstawiając je nadto w oryginalny sposób na *Mapie ściennej Polski mocarstwowej od XV do XVIII wieku* (Książnica-Atlas, Lwów 1925)⁷⁰. Gruntowne, źródłowe odtworzenie *Granicy polsko-moskiewskiej wedle traktatu polanowskiego 1634–1648* (Prace Komisji Atlasu Hist. Polski III, 1935) jest zasługą W[ładysława] Godziszewskiego⁷¹.

Nie brak też w nowszej literaturze naszej badań nad rozwojem granic mniejszych terytoriów, jak ziemi i powiatów. W tym zakresie zasługują na wyróżnienie z dawniejszych prac W[ojcicha] Kętrzyńskiego nad *Ziemią michałowską* (Rozpr. Wydz. Hist.-Filoz. A.U. XLV)⁷², Fr[anciszka] Dudy nad *Rozwojem terytorialnym Pomorza polskiego* (Kraków 1909)⁷³, z nowszych prace J[ana] Jakubowskiego nad powiatem grodzieńskim (Prace Kom. Atlasu Hist. Polski III, 1935)⁷⁴, S[eweryna] Wysłoucha nad powiatem kobryńskim i dobrami szereszewskimi (Ateneum Wileńskie VI, 1929 i VIII, 1931/2)⁷⁵, St[efana] Kuczyńskiego *Ziemie czernihowsko-siewierskie* (Warszawa 1936)⁷⁶ i innych.

Słabo posunięte są prace nad geografiami kościelnymi Polski i Litwy, gdy dawne mapy (Polkowskiego, Korytkowskiego itp.) już dziś nie wystarczają. Potrzebie tej czynią zadość nowsze prace: J[ana] Warężaka nad *Rozwojem uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu* (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod red. prof. F[ranciszka] Bujaka nr 5, z mapą)⁷⁷ oraz Semkowicza *Mapa diecezji wileńskiej* (przedstawiona na ostatnim Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie 1935, II, dotychczas tylko tekst), która będzie dołączona do publikacji *Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej*⁷⁸. ■

⁶⁵ W. Kętrzyński, *Granice Polski w X w. (z mapą)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, Seria 2, 5, 1894, s. 1–32.

⁶⁶ K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski”, 4, 1900, s. 201–232.

⁶⁷ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII), z czterema mapami*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 2, 1927, s. 1–126.

⁶⁸ O. Halecki, *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy, 1340–1569*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 10 (2), 1917.

⁶⁹ J. Natanson-Leski, *Dzieje Granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. I: *Granica Moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, Lwów–Warszawa 1922 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1 [3]).

⁷⁰ *Polska w epoce mocarstwowej: Wieki XIV–XVIII, (1:1 000 000)*, oprac. J. Natanson-Leski, Warszawa 1926. Zob. też *Atlasy i mapy Książnicy-Atlas*, s. 86.

⁷¹ W. Godziszewski, *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytoczona w latach 1634–1648)*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 1–7.

⁷² W. Kętrzyński, *Ziemia michałowska, przyczynek do historii fałszerstw krzyżackich (z mapą)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, Seria 2, 20, 1903, s. 49–356.

⁷³ F. Duda, *Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego (wiek XI–XIII) z mapą i tablicą genealogiczną*, Kraków 1909.

⁷⁴ J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w w. XVI (mapa w skali 1:400 000)*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 99–109. Zob. też rec.: S. Wystouch, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935, s. 417–419.

⁷⁵ S. Wystouch, *Rozwój granic i terytorium powiatu Kobryńskiego do połowy XVI wieku*, „Ateneum Wileńskie”, 6 (1–4), 1929, s. 1–46, 337–428; tenże, *Dobra szereszewskie. Ze studiów nad podziałem terytorialnym Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565–1566 r.*, „Ateneum Wileńskie”, 8, 1931–1932, s. 57–135 i odb.

⁷⁶ S. M. Kuczyński, *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936 (Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 33).

⁷⁷ J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu. Z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w. (z mapą)*, Lwów 1929 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 5).

⁷⁸ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, w: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 2, Lwów 1936, s. 447–456; Zob. też *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1: 1387–1507, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1938–1948 (Wydawnictwo Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności, 81).

Literatura

Źródła wydane drukiem

Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, t. 1: 1387–1507, wyd., J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1938–1948 (Wydawnictwo Komisji Historycznej Polskiej Akademii Umiejętności, 81).

Opracowania

Arnold S., *W sprawie atlasu historycznego Polski (z mapą)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922, s. 27–34.

Arnold S., *Terytorja plebienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII), z czterema mapami*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 2, 1927, s. 1–126.

Atlasy i mapy Książnicy-Atlas z wyłączeniem prac Eugeniusza Romera, oprac. B. Przyłuska, Z. Kolek, Warszawa 2007 (Studia i Materiały z Historii Kartografii, 20).

Brzeski T., *Zagadnienie geograficzne Polski (z powodu „Atlasu Polski” prof. Romera)*, „Kwartalnik Historyczny”, 31 (1–2), 1917, s. 426–484.

Buczek K., *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936 (rec.: Bujak F., „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 5, 1936, s. 408–409).

Buczek K., *Początki kartografii polskiej (od Długosza do Wapowskiego)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, 42 (2), 1935, s. 29–31.

Buczek K., *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 115–321 (rec.: T. Ladenberger, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 4, 1935, s. 481–483).

Buczek K., *Wacław Grodecki*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 11 (43), 1933, s. 69–86 (rec.: H. Barycz, „Reformacja w Polsce”, 6, 1934, s. 234–236).

Buczek K., *Kartografia polska w czasach Stefana Batorego*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 7 (2), 1933, s. 69–121.

Buczek K., *Ze studiów nad mapami Beauplana (z powodu pracy R. Jacyka: „Analiza mapy Ukrainy Beauplana)*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 7 (1), 1933, s. 30–53.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, oprac. A. Pawiński, A. Jabłonowski, Warszawa 1833–1915 (Źródła Dziejowe, 12–24).

Buczek K., *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 8 (1), 1934, s. 1–36.

Buczek K., *Jan Bakatowicz, pułkownik kartograficznych (szkic biograficzny)*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 9, 1935, s. 1–46.

Bujak F., *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa–Zakopane 1925.

Bujak F., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904*, „Kwartalnik Historyczny”, 19 (1–2), 1905, s. 626–649.

Bujak F., *W sprawie kartografii historycznej*, „Kwartalnik Historyczny”, 20 (1–2), 1906, s. 484–497.

M. Dobrowolska, *Osadnictwo puszczy sandomierskiej między Wisłą i Sanem*, Kraków 1931 (Krakowskie Odczyty Geograficzne, 14).

Duda F., *Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego (wiek XI–XIII) z mapą i tablicą genealogiczną*, Kraków 1909.

Dzikowski M., *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie ze szczególnym uwzględnieniem zbioru J. Lelewela oraz map Polski opracowany w latach 1935–1939*, Wilno 1940.

Godziszewski W., *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytoczona w latach 1634–1648)*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 1–7.

Halecki O., *Geografia polityczna ziem ruskich Polski i Litwy, 1340–1569*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 10 (2), 1917, s. 5–24.

Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.

Hładylowicz K. J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku (z 3 mapami)*, Lwów 1932 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 12).

- Hładyłowicz K. J., *Zmiany krajobrazu ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101–132.
- Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933.
- Jabłonowski A., *W sprawie atlasu historycznego Rzeczypospolitej. Z powodu artykułu dra Fr. Bujaka w zesz. 4-tym Kwartalnika Historycznego z 1905 r. (od str. 626–635)*, „Kwartalnik Historyczny”, 20 (1–2), 1906, s. 765–772.
- Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII. Dział II-gi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, 9 (8), 1904, s. 14–20.
- Jacyk A., *Analiza mapy Ukrainy Beauplana*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 9 (35), 1931, s. 66–91.
- Jakimowicz R., *Jakimi drogami przyszły monety kufickie do Polski (streszczenie)*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 Grudnia 1925*, cz. 1: Referaty, Lwów 1925.
- Jakimowicz R., *O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdujących w skarbach wczesnohistorycznych*, „Wiadomości Archeologiczne”, 12, 1933, s. 103–131.
- Jakubowski J., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, Kraków 1928 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, 1).
- Jakubowski J., *Powiat grodzieński w w. XVI (mapa w skali 1:400 000)*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 3, 1935, s. 99–109 (rec.: S. Wysłouch, „Ateneum Wileńskie”, 10, 1935, s. 417–419).
- Jakubowski J., *Wielkie Księstwo Litewskie w połowie XVI w. Część północna. Mapa historyczna w podziale 1:800 000. Autoreferat*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, cz. 1: Referaty, Lwów 1925.
- Jakubowski J., Olszewicz B., *Projekt wydawnictwa p.t. Monumenta Poloniae Cartographica*, w: *Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów odbytego w Polsce w roku 1927*, t. 2, red. L. Sawicki, Kraków 1930, s. 252–255.
- Kętrzyński W., *Granice Polski w X w. (z mapą)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, Seria 2, 5, 1894, s. 1–32.
- Kętrzyński W., *Ziemia michałowska, przyczynek do historii fałszerstw krzyżackich (z mapą)*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny”, seria 2, 20, 1903, s. 49–356.
- Komisja dla Atlasu Historycznego Polski (Sprawozdanie z działalności)*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, cz. 1: Referaty, Lwów 1925.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1–3, Poznań 1914–1916.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 4–5, Poznań 1922.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 6–7 i uzupeł., Poznań 1926–1928.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych starej Wielkopolski*, t. 8 (a: *Nieistniejące miejscowości wielkopolskie*, b: *Uzupełnienie poprzednich tomów*), Poznań 1939.
- Kozierowski S., *Atlas nazw geograficznych słowiańszczyzny zachodniej*, t. 1–2, Poznań 1934–1937.
- Kuczyński S.M., *Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy*, Warszawa 1936 (Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 33).
- Lelewel J., *Géographie du moyen âge. Accompagnée d'atlas et de cartes dans chaque volume*, vol. 1–4, Bruxelles 1850–1852.
- Lelewel J., *Géographie du moyen âge. Atlas composé de cinquante planches, gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives et de deux articles géographiques*, Bruxelles 1852.
- Lelewel J., *Épilogue de la géographie du moyen âge*, Bruxelles 1857.
- Mapa województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego 1788–1792 (źródła i metoda)*, oprac. K. Buczek, Kraków 1930.
- Ładogórski T., *Uwagi o nowej koncepcji Atlasu Historycznego Polski*, „Kwartalnik Historyczny”, 74 (1), 1967, s. 89–97.

- Łowmiański H., *Studia nad początkiem społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932 (Rozprawy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 5).
- Małczyński K., *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim (z mapą)*, Lwów 1926 (*Studia nad Historią Prawa Polskiego*, 10 [1]).
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 4, 1946, s. 1–232.
- Natanson-Leski J., *Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej*, Lwów–Warszawa 1922 (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1 [3]).
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1–3, Warszawa 1998–1999.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XV i XVI wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 7 (31), 1930, s. 147–168.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 9 (36), 1931, s. 109–138.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XVIII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 10 (38–40), 1932, s. 246–310 odbitka.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XV–XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2004.
- Pałucki W., *Atlas historyczny ziem polskich w 2 poł. XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74 (1), 1967, s. 99–110.
- Paradowski J., *Osadnictwo w ziemi chełmińskiej w wiekach średnich*, Lwów 1936 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 28).
- Pietkiewicz S., *Mapa Polski – „Milionówka” Bernarda Wapowskiego (1526)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria C, 24, 1980, s. 63–78.
- Potkański K., *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski”, 4, 1900, s. 201–232.
- Romer E., *Ziemia i Państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów–Warszawa 1939.
- Rusiński W., *Osady tzw. „Oleńców” w dawnym woj. poznańskim*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, 5, 1947, s. 1–155.
- Sadowski J.N., *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez dorzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego. Rzeczą czytana na posiedzeniach Komisji archeologicznej*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie”, 2, 1876, s. 1–86.
- Semkowicz W., *Historyczno-geograficzne podstawy Śląska*, w: *Historia Śląska. Od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków 1933, s. 1–88.
- Semkowicz W., *Autoreferat*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 45, 1934, s. 147–150.
- Semkowicz W., *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*, Kraków 1948.
- Semkowicz W., *Królestwo Polskie za Jagiellonów na przełomie XV i XVI w. Objąsnienie historyczno-metodyczne do mapy*, Kraków 1948.
- Semkowicz W., *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny”, 39 (1–4) 1925, s. 258–314.
- Semkowicz W., *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*, w: *Pamiętnik VI Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Lwów 1936, s. 447–456.
- Semkowicz W., *Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym Polski*, w: *Przewodnik Kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku*, red. L. Sawicki, Kraków 1927, s. 46–56.
- W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, 1, 1922, s. 1–26.
- Sirko M., *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999.
- Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Dr Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931.
- Szelągowski A., *Metody i zadania badań geograficznych w historii*, „Kwartalnik Historyczny”, 22 (1), 1908, s. 289–320.
- Szelągowski A., *Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyjsko-arabskim (z mapą)*, Kraków 1909.
- Szkolny atlas historyczny. Część druga: Dzieje średniowieczne i nowożytne*, oprac. W. Semkowicz, Cz. Nanke, Lwów–Warszawa 1932.
- Świerowicz J., *Pomnikowe dzieło*, „Myśl Narodowa”, 19, 1939, s. 434–436.
- Warężak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu. Z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*

- (z mapą), Lwów 1929 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 5).
- Weymann S., *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej (z mapą)*, Poznań 1938 (Prace Komisji Historycznej – Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 13 [1]).
- Wojciechowska M., *Sprawozdanie z prac nad mapą województwa poznańskiego w dobie sejmu czteroletniego*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, 7, 1933, s. 75–88, nadb. 1934.
- Województwo płockie około 1578 r.*, red. S. Herbst, Warszawa 1958 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 2).
- Wysłouch S., *Rozwój granic i terytorium powiatu Kobyńskiego do połowy XVI wieku*, „Ateneum Wileńskie”, 6 (1–4), 1929, s. 1–46, 337–428.
- Wysłouch S., *Dobra szereszewskie. Ze studiów nad podziałem terytorialnym Wielkiego Księstwa Litewskiego przed reformą 1565–1566 r.*, „Ateneum Wileńskie”, 8, 1931–1932, s. 57–135 i odb. ■

Materiały kartograficzne

- Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego wytoczona w latach 1634–1648 (tj. segmenty pasa granicznego)*, skala 1:420 000, oprac. W. Godziszewski, Kraków 1935.
- Granice polsko-moskiewskie wedle pokoju polanowskiego wytyczone w latach 1634–1648*, skala 1:2 000 000, oprac. W. Godziszewski, Kraków 1935.
- Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, skala 1:2 000 000, oprac. K. Buczek i in., Kraków 1930.
- Mapa dróg handlowych Polski piastowskiej*, skala 1:1 000 000, oprac. S. Weymann, Poznań 1938.
- Mapa Śląska w wiekach średnich. Uwydatniająca stosunek granic politycznych i kościelnych do warunków geograficznych*, skala 1:1 000 000, oprac. W. Semkowicz, Kraków 1933.
- Mapa powiatu grodzieńskiego w w. XVI*, skala 1:400 000, oprac. J. Jakubowski, Kraków 1935.
- Mapa ziem czernihowsko-siewierskich. Włości i kompleksy w XIV i XV w.*, skala 1:2 000 000, oprac. S. Kuczyński, Warszawa 1936.
- Plan miasta Krakowa i okolic w dobie Sejmu Czteroletniego*, skala 1:10 800, oprac. T. Czort, Kraków 1930.
- Polska i Litwa za Jagiellonów (w. XV): Stan z r. 1494 z uwydatnieniem zmian granic wschodnich i miejsc hist. do połowy w. XVI*, skala 1:6 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1929.
- Polska za Kazimierza Wielkiego: stan za rok 1370 r.*, skala 1:6 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1930.
- Polska w epoce mocarstwowej: Wieki XIV–XVIII*, skala 1:1 000 000, oprac. J. Natanson-Leski, Warszawa 1926.
- Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych. Stan polityczny z czasów Stefana Batorego (1582) z uwzględnieniem późniejszych zmian terytorialnych do r. 1770*, skala 1:3 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów 1933.
- Rzeczpospolita Polska w r. 1771: z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w.*, skala 1:3 000 000, oprac. W. Semkowicz, Lwów–Warszawa 1927. ■